

HET RETABEL VAN HET AMBACHT DER PIJNDERS, SINT-JULIAAN EN DE OORSPRONG VAN 's HEILIG-KERST

Door Elisabeth Dhanens

Zoals de meeste Gentse ambachten kende het ambacht van de pijnders in de 14de eeuw een hoge bloei. Als negenenvijftigste in rang hadden zij in 1356 een contingent van zesentachtig krijgslieden ter beschikking gesteld van het leger van Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen, in zijn strijd tegen Brabant¹. Hun beroepsactiviteit was in de haven op de Leie-oever 'Tussenbruggen' gevestigd. Hun werk bestond immers in het lossen van de scheepsladingen en het overbrengen van de goederen naar hun bestemming. Dat was hoofdzakelijk graan, waarom ze voorgesteld werden met een graanzak op het hoofd, zoals o.m. op hun gebeeldhouwde processietoortsen, 1723, in het Bijlokemuseum. Zij hadden hun gildekapel in de Sint-Michielskerk en vereerden een heilige Juliaan als hun patroon. In 1358 werd hun confrerie door een pauselijke 'bulle van gratiën' bekrachtigd en burgerlijke stichters verriikten hun altaar met drie kapelarijen in 1367 en in 1376².

Tegen het einde van de 14de eeuw ondernamen de pijnders een nieuwe artistieke uitrusting van hun kapel met een nieuw retabel. Op 24 maart 1399 (1400 n.s.) liet ene Jacob Ruusch op het schepenhuis een legaat registreren om te besteden 'ten werke vander taflen van Sente-Juliene, Sente Mechiels in de kerke'³. Hier is geen vrouwelijke heilige bedoeld maar wel hun patroon Juliaan, wiens naam fonetisch en met verbuiging is genoteerd. In de pauselijke bul van 1358 lezen we 'vanden pardoene ende aflaten van Sente Juliens autae'. In de kalender van hun cartularium staat de naam van hun patroon op 8 januari genoteerd als 'St. Julien', in het rood en opvallend groter dan die van de andere heiligen⁴.

Over het retabel zelf en over de kunstenaar die het zou uitvoeren weten we helaas niets; het document verstrekt er geen gegevens over, evenmin over wat het kunstwerk moest voorstellen. Men mag gerust aannemen dat het in zijn

¹ SAG, Reeks 400, Stadsrekeningen nr 8, 1355-1356, folio cliij verso- cliv: (59) Den Pijnres tusschen Br[uggen] lxxxvj.

Gepubliceerd door E. de BUSSCHER, *Recherches sur les peintres Gantois*, Gent, 1859, 24-25, met geringe transcriptiefouten.

² SAG, Reeks 186, nr 1, Cartularium, folio 1 (na de niet gefoliëerde kalender en index), velijn 38 x 27,5 cm, kopie van de pauselijke bulle gevolgd door de vertaling 'in Vlaemsche'. Frans de POTTER, *Gent van den oudsten tijd tot heden*, Gent, s.d. (ca 1882-1902), 8 vols., VII, 455. SAG, Nota's Vanderhaeghen, Pijnders.

³ SAG, Reeks 301, nr 15, Jaarregister 1399-1400, folio 53.

⁴ SAG, Reeks 186, Pijnders, nr. 1, Cartularium, kalender, Laumaent viij, St.- Julien.

1. Versierde folio in het Cartularium van het Gentse pijndersabmacht. SAG, Reeks 186, nr. 1, folio 1 Verso, 38x27,5 cm.

(Copyright Stadsarchief)

RETABEL AMBACHT DER PIJNDERS

onderdelen, hetzij gebeeldhouwd en/of geschilderd, enige illustratie van de figuur van hun patroon en van de daden van zijn legende zou voorgesteld hebben. De vraag naar de identiteit en naar de iconografie van de heilige Juliaan moet hier dan ook gesteld en onderzocht worden. Het hoeft nauwelijks gezegd dat het kunstwerk de beeldenstorm van 1566 niet heeft overleefd.

Het vermelde cartularium van het ambacht der pijnders is 1486 gedateerd. Op folio 1, na de kalender, prijkt een mooi getekende randversiering: links, tussen enkele sierlijke bundels korenaren, een staande pijnder met een enorme zak op het hoofd (een figuur die we op folio 25 nog eens in vice-versa terugvinden), met wapenschild en spreuk: 'Loen versoet Arbeit'; bovenaan, een bootje met drie figuren. Hierin mag men Juliaan de Gastvrije, zijn vrouw en Christus herkennen; een figuratieve samenvatting van het welbekende verhaal van de ridder Juliaan die bij vergissing zijn vader en moeder doodde (waarom hij de christelijke Oedipus wordt genoemd) en uit boete, samen met zijn vrouw, een gasthuis stichtte bij de rivier, waar zij hulpbehoevende reizigers verzorgden en met hun bootje de rivier overzetten (variant op de Christoffelslegende); tot ze op zekere dag ook Christus te gast kregen die hen spoedig nadien opnam in zijn glorie.

Ofschoon de tekening in het cartularium pas van 1486 dateert, volgens de datum onderaan op de pagina, blijkt uit stilistisch oogpunt, dat zij de herinnering inhoudt aan een oudere voorstelling. Mogelijk werd de tekening gemaakt naar enig onderdeel van het retabel waarvan sprake in 1399-1400 (zie verder). Waarom de pijnders de heilige Julianus, in casu Julianus de Gastvrije als patroon hadden gekozen is niet zonder meer duidelijk. Het motief van de boot zou weliswaar een aanknopingspunt kunnen bieden; en het is dan ook dat motief dat we in hun cartularium aantreffen. Maar hij is vooral de patroon van de reizigers en pelgrims voor wie het overzetten van een rivier heel belangrijk was. Onder de muurschilderingen in het 'Jeruzalem' van de crypte in oud-Sint-Jans (Sint-Baafskathedraal) waar een Heilig-Graf het voorwerp van de devotie van de bedevaarders was, herkennen we zijn afbeelding in een voorstelling die vergelijkbaar is met die van de tekening, met de drie figuren dicht opeengepakt in het bootje⁵.

Onze aandacht was echter ook getrokken door de talrijke andere heiligen met naam Julianus. Twee daaronder blijken bindingen te hebben met de stad Gent. Daar is een Juliaan vermeld onder de gezellen van de H. Landoaldus wiens relieken in de Sint-Baafsabdij werden bewaard en wiens naam terug opduikt

---

⁵ E. DHANENS, *Inventaris van het Kunstpatrimonium van Oost-Vlaanderen*, V, Sint-Baafskathedraal Gent, Gent, 1965, 172 nr 417. De heilige Julianus de Gastvrije is ook de patroon van het gasthuis van de Vlamingen te Rome, *San Giuliano dei Fiamminghi*, cfr. Mgr. Maurice VAES, *Hospice de Saint-Julien des Flamands à Rome. Les statuts de 1444. Annales de la Société d'émulation de Bruges*, 67, 1924, 65-96. Met een dankbare herinnering aan Mgr. Vaes die me in januari 1953 zijn gasthuis heeft getoond.

onder de pen van Antonius Sanderus als *Julianus confessor Gandavi*, waarover verder meer. Er is ook een Julianus, vroegchristelijke bouwheer, die, volgens de *Legenda Aurea*, ten tijde van keizer Theodosius, een kerk bouwde in een plaats die *Gand* was genoemd.

Heiligenlegenden zijn innig en onlosmakelijk verbonden met de oudste geschiedenis van heel wat West-Europese steden. Dat is ook het geval te Gent, waar de *Vita van Sint-Amandus* essentieel deel uitmaakt van alle beschouwingen over de oorsprong en de ontwikkeling van de stad in de zevende eeuw⁶. Ons onderzoek naar de oude Gentse kunst, haar hagiografische bronnen en iconografie, zou echter enig licht kunnen werpen op de voorafgaande, Gallo-Romeinse periode. We vermoeden immers dat de door Julianus gestichte kerk met een eerste Heilig-Kerstkerk mag vereenzelvigd worden. Wat we hier nu van dichterbij zullen bekijken.

1. De *Legenda Aurea*

In de ontzagwekkende verzameling heiligenlegenden die Jacopo de Voragine, dominicaan te Genua in de dertiende eeuw, in een corpus heeft gebundeld, vindt men de legende van Julianus en Julius die, volgens de Franse vertaling van Gustave Brunet, 1843⁷, een kerk bouwden *en un lieu qui porte le nom de Gand*.

De legende verhaalt: 'Er waren twee broeders, Juliaan en Julius, die aan keizer Theodosius de toelating vroegen om, waar ze nog heidense tempels zouden aantreffen, deze te mogen vernielen en in de plaats daarvan Christuskerken te bouwen. En Theodosius gaf hun brieven waarin hij gebood dat iedereen hen daarbij behulpzaam zou zijn. Wanneer de broeders dan een kerk bouwden op een plaats die *Gand* genoemd wordt, *en un lieu qui porte le nom de Gand*, werden zij, overeenkomstig het keizerlijk bevel, door alle voorbijgangers geholpen. Toen kwamen daar enkele mannen met een kar en zij vroegen zich af hoe ze zouden kunnen voortgaan zonder opgehouden te worden om aan het gebouw te moeten werken. Ze besloten een van hen in de kar te leggen onder een laken, zeggende dat ze een dode vervoerden om aldus vrijgesteld te worden. Zo gezegd, zo gedaan. Maar Julianus doorzag hun bedrog. En (hier resumeren we), toen ze voorbij waren gegaan was de man werkelijk dood. Van toen af aan durfde niemand meer liegen aan de dienaren van God'. De oorspronkelijke tekst van Jacopo de Voragine is niet bewaard gebleven en er bestaan honderden handschriften, Latijnse kopieën en vertalingen, met

⁶ Georges DECLERCQ, Heiligen, Lekenabten en Hervormers. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs tijdens de eerste Middeleeuwen (7de-12de eeuw). *Ganda & Blandinium*, 1997-1998, 13-40.

⁷ G(ustave) B(runet), *La Légende Dorée par Jacques de Voragine, traduite du latin et précédée d'une notice historique et bibliographique*. 2 vol. Paris 1843.

RETABEL AMBACHT DER PIJNDERS

uiteraard heel wat onderlinge varianten⁸. We weten niet welke versie Gustave Brunet gebruikt heeft. De al te bescheiden erudiet, die zijn uitgave alleen met zijn initialen signeerde, heeft zijn model zeker met zorg gekozen. In zijn inleiding getuigt hij dat het zijn bedoeling was *de reproduire fidèlement l'original*. Het was trouwens een merkwaardig vroeg initiatief in de belangstelling voor de middeleeuwse Legenda Aurea. Daar hij zonder aarzelen de plaatsaanduiding weergeeft als 'Gand' mag men aannemen dat hij deze inderdaad als een vier-letter-naam heeft gezien, gelezen en genoteerd. Toch moeten we dit element aan andere edities toetsen.

Het was niet mogelijk een heel groot aantal, laat staan alle handschriften op de plaatsaanduiding na te zien. Toch hebben we een redelijk aantal manuscripten en edities in verschillende talen kunnen bereiken. Overigens is de Julianus-legende niet in alle exemplaren aanwezig.

In de Latijnse teksten vonden we de plaatsnaam opgegeven als *in loco qui dicitur Gaudianum*⁹; in de Nederlandse incunabelen wordt dat *in een stat die hiet Gaudiaen*¹⁰; in het Duits, *an der Stadt die genannt ist Gaudianum*¹¹; in de Engelse versie van William Caxton¹² ontbreekt de plaatsnaam; maar ook in andere opzichten is de tekst verkort en onvolledig. Wat dan de Franse versies betreft: in de jongste kritische uitgave van Brenda Dunn Lardeau, 1997, steunend op een Franse tekst van Jean Bataillier te Lyon, 1476, die zelf teruggaat op de vertaling van Jean de Vignay, 1348, leest men de plaatsnaam als *en ung lieu qui est dit Gaud*¹³.

---

⁸ Barbara FLEITH, *Studien zur Überlieferungsgeschichte*. Subsidia Hagiographica nr 72. Brussel, 1991, vermeldt meer dan 900 handschriften van de Legenda Aurea. Overigens zijn niet alle exemplaren identiek. Sommige bevatten enkel een keuze.

⁹ GAUDIANUM in de latijnse edities, o.m. te Nürnberg, 1476-1477, te Keulen, 1478, te Nürnberg, 1492.

T. GRAESSE, ed., *Jacobi a Voragine. Legenda Aurea, Vulgo Historia Lombardica Dicta*. 1890.

¹⁰ Nederlandse uitgaven, o.m. in de Universiteitsbibliotheek, Gent: Passionael ofte Legenden der Heijligen, Zomerstuc, Delft, 1472; Winterstuc, Delft, 1482, fol. Clxxij.

Passionael, Gouda, Gheraert Leeu, 1478-1480, fol. Cxcvj. Over de spreiding in de Nederlanden, zie A.B. MULDER-BAKKER & M. CARASSO-KOK, *Gouden Legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*. Hilversum, 1997.

¹¹ Jacobus de Voragine, *Die Legenda Aurea. Aus dem lateinischen übersetzt von Richard Benz*. Berlin-Heidelberg, 1963, p. 179.

¹² The Golden Legend, William Caxton, Westminster, 1483. Fac Simile, Hammersmith, 1892, I, 376.

¹³ Jacques de Voragine, *La Légende dorée. Édition critique dans la révision de 1476 par Jean Bataillier d'après la traduction de Jean de Vignay (1333-1348) de la Légende Dorée (ca. 1261-1266) publiée par Brenda Dunn-Lardeau*. Paris, 1997.

Textes de la Renaissance, sous la direction de Claude Blum.

Daaruit blijkt dat Brunet een 'n' heeft gelezen waar Brenda een 'u' heeft gezien; maar het opmerkelijke is dat beiden een vier-letter-naam hebben genoteerd. Men weet hoe gemakkelijk de twee vermelde letters konden verwisseld worden¹⁴. Overigens noteert Brenda in haar 'Index des nom propres' als variant van Gaud ook *Gant*.

Men weet weinig over de bronnen die Jacopo de Voragine heeft gebruikt. Zeker kende hij legenden uit het Noorden. Af en toe vermeldt hij Vlaanderen. We citeren, gemakshalve uit de uitgave van Brunet: in de legende van Maria Magdalena, *un clerc du pays de Flandre* (I, 167); in de legende van de predikheer Petrus martelaar, *une femme en Flandre* (II, 92); en verder, *Elci, apôtre des pays de Flandre et de Frise* (II, 341). Ook de naam *Gand* kan hem vertrouwd zijn geweest.

Het is ook eigen aan de legendespreiding varianten te vertonen die aan lokale omstandigheden werden aangepast. Zo is de legende later terug te vinden in de Italiaanse hagiografie in de streek van de Noord-Italiaanse meren, in het bisdom Novara¹⁵. Het heiligenpaar is er beschreven als *de sanctis fratribus Julio presbytero et Juliano diacono*; men lette op de andere volgorde der namen en op de hiërarchie van hun hoedanigheid, priester en diaken. Ook zij zijn kerkenbouwers maar hun legende is uitgegroeid en uitgebreid met wonderbare daden, zoals het verdrijven van serpentes. In de *Legenda Aurea* daarentegen is het verhaal heel sober en beknopt, wat de oudheid en de oorspronkelijkheid van haar vorm alleen maar kan steunen.

Blijft dan de vraag of de legende inderdaad ook inhoudelijk van toepassing kan zijn op de plaats die *Gand* was genoemd. Bekijken we daarom de voornaamste verhalende elementen in de legende en onderzoeken we of er, enerzijds, enig bezwaar is tegen het situeren ervan te Gent in de laat-Romeinse periode en, anderzijds, of er elementen aanwezig zijn die de identiteit van de plaatsnaam met Gent kunnen bevestigen.

Tijd en ruimte

Er is alvast geen tegenspraak tussen de Julianus-legende en de Europese geschiedenis. Van keizer Theodosius (regering 378/379-395) is bekend dat hij de spreiding van het Christendom begunstigde. De periode van de grote vervolgingen en van de talrijke martelaren was voorbij; nu kwamen de confessoires aan de beurt. Het itinerante karakter van de geloofsverkondigers die,

¹⁴ Pieter OPMEER, *Opus Chronographicus*. Antwerpen, 1611, p. 406/b, onderaan: *Gaudae* i.p.v. *Gandae*.

De naam heeft meermaals aanleiding gegeven tot verwarring, zoals in de beschrijving van de beroemde glasramen van Gouda: *EXPLICATION de ce qui est représenté dans la magnifique vitrage de la grande et belle église de St.-Jean à Gand*. Gouda, A Endenbourg, s.d., 15 pp.

¹⁵ ACTA SANCTORUM, Januarii, tomus III, 1863, 715-719. De Sanctis fratribus Julio presbytero et Juliano diacono in dioecesi Novariensi in Italia, xxxl Januari.

RETABEL AMBACHT DER PIJNDERS

gewapend met een keizerlijk document, hun bouwactiviteit in het hele Romeinse imperium konden uitoefenen, is een essentieel element van het verhaal. De keizer kon in het uitgestrekte rijk waar de Pax Romana heerste een gebod uitvaardigen dat overal door de lokale administratie diende toegepast te worden. Het verhaal kan zonder bezwaar ingeschakeld worden in het late keizerrijk, vierde kwart van de vierde eeuw, in de korte perioden van betrekkelijke rust voor de grote invasies van het begin van de vijfde eeuw¹⁶.

2. Argumenten

Het psychologische argument

De Pax Romana hield ook in dat de bouwheren hun werkzaamheid ongestoord konden uitoefenen. Zij beschikten over officiële documenten. *Theodosium scripsit*, Theodosius gaf hen brieven, en de lokale ambtenaren waren gehouden diens bevelen te doen uitvoeren. In de legende is geen spraak van een vijandige, agressieve houding van de bevolking, zoals ten tijde van Amandus in de zevende eeuw toen, ten gevolge van de invasies van de barbaren, de macht in handen van nieuwe heidense heersers was gevallen. Integendeel, onder de vreedzame Romeinse overheersing was alleen een bedrieglijke ontduiking mogelijk. De sluwheid waarmee die enkele voorbijgangers zich aan het keizerlijk bevel poogden te onttrekken, past veeleer bij een onderworpen bevolking.

Overigens maken de listige mannen gebruik van een Romeinse wet om zich met een voorwendsel aan de karweidienst te onttrekken, nl. het verbod om doden in een bewoonde plaats te begraven. Blijkbaar begaven de mannen met hun kar zich van uit het centrum van de vicus naar buiten, alsof ze in de richting van een grafveld reden.

Het lokale argument

De plaats heet in de legende een *locus*. Derhalve was het geen *civitas*, zoals Tongeren. De Nederlandse en Duitse vertalingen als 'een stat' zijn enkel eigentijdse interpretaties.

---

¹⁶ De activiteit van christelijke bouwheren kende in de vierde eeuw een grote uitbreiding. Vermelden we in dit verband de troostbrief van de H. Hiëronymus, ca 406-407, aan zijn vriend Julianus, die 'zijn goederen gebruikte om kloosters te bouwen' in de eilanden van Dalmatië, kloosters die toen tengevolge van de invallen van de barbaren waren verwoest, terwijl hij ook zijn vrouw en twee dochtertjes had verloren, zie: *Opera divi Hieronymi Stridonensis*, Antwerpen, Plantin, 1579, 9 delen in 3 banden, I, 88^b - 91^a, *ad Iulianum consolatio*. De Brieven van den H. HIERONIMUS, uyt het Latyn vertaelt in't Nederduyts door Adrianus van LOO. 2 vols. Gent, 1707. I, 370,-382, Aen JULIANUS. Of er een verband bestaat tussen de historische figuur van de brief en de Julianus uit de Legenda Aurea kan men uiteraard niet weten.

De ondernemende broeders hadden de plaats voor hun bouwverf ongetwijfeld gekozen in een relatief dichtbebouwde *vicus* die gemakkelijk toegankelijk was via waterwegen en landwegen; een geschikte plaats voor het samentreffen van kopers en verkopers, producenten en verbruikers, zodat ze van de bewoners en voorbijgangers, op grond van de keizerlijke dienstplicht, enige medewerking konden opeisen, al was het maar in het aanvoeren of overbrengen van de bouwmaterialen; een soort man- en spandienst, maar waar ook enige vakbekwame medewerking te vinden was.

Te Gent en omstreken zijn er voldoende archeologische getuigen aan het licht gekomen om te bevestigen dat op deze vooruitgeschoven noordelijke uithoek van het imperium, nabij de samenvloeiing van Schelde en Leie, een nederzetting bestond waar zich een zekere economische en maatschappelijke, ambachtelijke en commerciële bedrijvigheid had ontwikkeld. Een Romeinse aanwezigheid wordt door talrijke vondsten van keizerlijke munten, fragmenten van terra sigillata en andere elementen betuigd¹⁷. De streek was blijkbaar richtingsdoel van de uit Bavai noordwaarts aangelegde landweg, nagenoeg parallel met de rechteroever van de Schelde. De plaats kon voldoende bewoond zijn om er over een cultus-gebouw te beschikken. Mogelijk waren er reeds enkele christenen, b.v. onder de Romeinse soldaten, of kwamen er christelijke kooplieden; wat de bouw van een christelijke kerk kon rechtvaardigen.

Het sacrale argument

Heel belangrijk in het verhaal is de keizerlijke toelating en steun om christelijke kerken te bouwen: *et Christi ecclesias edificarent* leest men in de Latijnse exemplaren; *et elever en la place des églises à Jesus-Christ*, hetzij *'édifiassent esglises de Jhesucrist* in de Franse edities van resp. 1843 en 1997; *ende Christus kercken (te) stichten* in de Nederlandse incunabelen.

De dedicatie van de Heilig-Kerstkerk te Gent, met het patrocinium van Christus zelf dat elke andere patroonheilige overbodig maakte, getuigt voor een heel oude stichting. Men mag zich afvragen of deze toewijding een survival is van een eerste, heel vroege stichting, een fossiel getuigenis dat alle latere gebeurtenissen zou overleefd hebben, zowel de Germaanse invasies als de evangelisatie van Amandus, die zijn stichtingen toewijdde aan de apostelen. Ook in de Britse eilanden zijn de *Christ Church*-dedicaties heel oud. Ook

¹⁷ M.J. de BAST, *Recueil d'antiquités romaines et gauloises trouvées dans la Flandre. Gent*, 1884; 2e ed. 1808; Suppléments, 1809 en 1813.

S.J. de LAET, De opgravingen te Destelbergen / Eenbeekende in het raam van de vroegste geschiedenis van de stad Gent. *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, N.R., XXXIX, 1985, 3-35.

A. VERHULST, Ontstaan en vroegste geschiedenis van Gent. *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLVII, Gent, 1993, 15-28.
Marie Christine LALEMAN, Het stenen Verleden. GANDA & BLANDINIUM, Gent, 1997, 132-134 en 227.

RETABEL AMBACHT DER PIJNDERS

daar bestaan getuigen van heel vroege christelijke stichtingen uit de Romeinse tijd, van vóór de evangelisatie van Augustinus in 597. Herinneren we er ook aan dat de vroeg-christelijke kerk van Sint-Jan in Lateraan te Rome oorspronkelijk aan Christus alleen was toegewijd en pas later aan de twee Johannessen, de Doper en de Evangelist.

Wanneer men dan vaststelt dat in de wijk van de voormalige Heilig-Kerstkerk te Gent (nu Sint-Machariusparochie) een vrij uitgebreide zone met Romeinse nederzettingen werd erkend¹⁸ dan gaat men zich inderdaad afvragen of er in het Gand van vóór de komst van Amandus eveneens een vroegere christelijke stichting heeft bestaan waarvan de herinnering mag herkend worden in de legende van de HH. Julianus en Julius. Al is er tot heden geen materieel spoor van een vroeg-christelijke kerk als dusdanig geïdentificeerd, de uitgestrektheid van het als Romeins beschouwde areaal, waarvan het site van de Sint-Baafsabdij met annex de H. Kerstparochie precies de kern vormt, schijnt de mogelijkheid in te houden van een christelijke aanwezigheid waarvan de getuigen onder de huidige gebouwen schuilgaan. Het patrocinium van de H. Kerstkerk, de 'Christuskerk', zou over de Germaanse invallen heen kunnen teruggaan tot die laat-romeinse periode.

Mogelijk bevat de legende van Julianus een kern van waarheid. Dat de twee Romeinse christenen via de heirwegen en de rivieren de vooruitgeschoven post bij de samenvloeiing van Schelde en Leie zouden bereikt hebben en er hun bouwactiviteit hebben uitgeoefend, is ten slotte heel goed mogelijk. In de geromaniseerde gebieden ten noorden van de Alpen waren in de tweede helft van de vierde eeuw meer andere christelijke zendelingen actief. Vermelden we enkel Servatius, bisschop van Tongeren (+ 384) en Martinus, bisschop van Tours (+ 397). Te Bavai of te Kamerijk was omstreeks 346 ook een bisschop met naam Superior werkzaam¹⁹. En het is van daaruit dat het initiatief kan gekomen zijn.

Het thematische argument

Voor de localisatie van de Julianus-legende te Gent spreekt ook en zonderling parallelisme met sommige thema's en motieven in de legende van Sint-

---

¹⁸ Marie Christine LALEMAN, *Woord, Beeld en Materie. Het Sint-Baafs dorp in Gent. Qui valet ingenio. Liber Amicorum aangeboden aan Dr. Johan Decavele* (ed. J. DE ZUTTER, L. CHARLES & A. CAPITEYN), Gent, 1996, 289-317, vnl. p. 293, Overzichtsplan van de archeologische vondsten. Met oprechte dank aan Mevrouw Laleman voor de mededeling van haar studie en aanvullende gegevens daaromtrent. Een uitvoerige bibliografie betreffende het Sint-Baafs site kan men vinden in het recente boek van Paul PAS, *De Gentse Sint-Baafsabdij en haar dorp*. Heusden, 1999, pp. 281-292.

¹⁹ E. de MOREAU, *Histoire de l'église en Belgique des origines au début du XIIe siècle*. Brussel, 1945-1952, I, 45.

Bavo²⁰. Of er te Gent een schriftelijke versie van de legende van Julianus en Julius heeft bestaan, kan men niet weten: ze kan verloren zijn gegaan door vernieling of door verwaarlozing en opruiming, of ze kan meegenomen zijn. Maar het lijkt alsof sommige elementen ervan ter plaatse in het collectieve geheugen latent zijn blijven overleven en bij de vorming van de Bavo-legende werden hergebruikt. We moeten ons derhalve in een soort retrospectieve instelling plaatsen en vooral even onder de oppervlakte van het verhaal kijken. Zo verhaalt de legende van Bavo dat hij zijn medebroeders gevraagd had hem in de eenzaamheid buiten de abdij een kluis te bouwen en hoe een kwaadwillige voerman die ermee belast was sommige bouwmaterialen per wagen daartoe te vervoeren, door toedoen van de duivel, met zijn wagen kantelde en er zelf onder bezweek. De man had nog bindingen met het heidendom, want hij had gezien hoe zijn afgoden waren vernield. Hij werd naar Ganda teruggebracht waar Bavo hem door zijn gebed weer tot het leven wekte.

Een zekere affiniteit met de sequenties in de Julianus-legende kan vastgesteld worden. Raakpunt tussen beide legenden is de bouwactiviteit: het bouwen van een kerk door Julianus en het bouwen van een kluis ten behoeve van Bavo. Essentieel daarbij is de referentie naar het afgeschafte heidendom, het vernielen van de heidense tempels door Julianus en het vernielen van de afgoden van de voerman; verder, in beide legenden, de tegenzin en de weigerachtigheid in de medewerking en vooral de motieven van de kar en van de dode.

Het verschil ligt echter in het thema van de verrijzenis. Het thema was reeds aanwezig in de legende van Amandus die een terechtgestelde dode weer tot het leven had gebracht. Dit verrijzenis-thema in beide legenden, van Amandus en van Bavo, staat in directe relatie tot de reële ontwikkeling van het christendom ter plaatse, nl. het uiteindelijk succes van hun evangelisatie. In de Julianus-legende daarentegen ontbreekt dit element van bevestiging; er is geen motief aanwezig dat een voorspoedig gevolg suggereert; wat met de werkelijkheid overeenstemt vermits zijn poging tot kerstening ter plaatse niet duurzaam was en spoedig nadien door de invallen van de barbaren te niet was gedaan. Het thema van dood en verrijzenis in de Amandus- en Bavo-legenden, hoe algemeen ook in de hagiografie, zou hier als een projectie kunnen zijn van de teloorgang van Julianus' eerste bekeringswerk en de heropleving ervan door het werk van Amandus en Bavo.

Men kan er zich over verwonderen dat in geen van beide legenden, van Amandus noch van Bavo, enige referentie naar een vroegere evangelisatie schuilt. De Vita van Amandus was geschreven in de abdij van Saint-Amand en er was voor de schrijver geen reden om naar een oudere kerstening te Gent te verwijzen, gesteld dat hij er kennis van had. Wel integendeel, de wens om alle verdiensten aan Amandus toe te kennen, het heroïsch karakter en de dramatisering van Amandus' daden zou niet gediend zijn geweest met een verwijzing naar een vroegere evangelisator. De Vita van Bavo echter is te Gent zelf

²⁰ Codex Gandavensis, Universiteitsbibliotheek, handschrift 308.

RETABEL AMBACHT DER PIJNDERS

gegroeid en vastgelegd, en wel op aandringen van de befaamde Einhard die meermaals in de Sint-Baafsabdij heeft verbleven²¹. Sommige flarden van de Julianus-legende zijn toen misschien in de Bavo-legende opgenomen en aangepast om het verhaal met pittoreske episoden op te fleuren.

Vestigen we terloops de aandacht op de gelijkenis in de omschrijving van de plaatsnaam, enerzijds in de *Legenda Aurea, en un lieu qui porte le nom de Gand* en anderzijds in de *Vita* van Karel de Grote die in het jaar 811 zijn vloot kwam inspecteren *in de plaats die Gand wordt genoemd*²². Deze omslachtige plaatsaanduiding kan gebruikelijk zijn geweest. De gelijkaardige formulering kan de band van de Julianus-legende met Gent versterken. Jacopo de Voragine kan ze uit zijn bron hebben overgenomen.

Sinds eeuwen is de aandacht geconcentreerd op de figuren van Amandus en Bavo. De lange schaduw die hun *Vita* in de geschiedenis heeft geworpen heeft de legende van Julianus en zijn gezelschap ter plaatse verduisterd. Niet zo volledig nochtans dan dat niet enige sporen ervan in de legende van Bavo hebben overleefd.

3. De Julianus-relik in de Sint-Baafsabdij

Wie patroonheilige zegt, denkt onmiddellijk aan de verering van een relik, wat het ook moge zijn, een stuk gebeente van de heilige sterveling, een voorwerp dat hem had toebehoord, een kledingstuk dat hij zou gedragen en achtergelaten hebben, een werktuig dat hij zou gebruikt hebben, om het even. Men denkt vooral aan het kunstwerk waarin de relik werd bewaard, hetzij een beursje van brokaat of een doosje van metaal of ivoor, een omvangrijk schrijn met hoge artistieke vormgeving, een kristallen monstrans, osculatorium of 'zeinder'; ook aan de wijze waarop de relik was geborgen of tentoongesteld, op een altaar, in een nis, en hoe ze bij gelegenheid werd getoond, rondgedragen, vereerd en gezoend. Zonder twijfel beschikten de pijnders over een relik van hun patroon Sint-Juliaan, een echte of vermeende, dat speelt hier geen rol.

Intrigerend wordt het wanneer we vaststellen dat in het jaar 980 een Julianus-relik is vermeld onder de beroemde relieken die uit Wintershoven naar de Sint-Baafsabdij werden overgebracht: niet in het eerste document betreffende de vinding en verheffing van de relieken, wel echter in het tweede document

---

²¹ F.L. GANSHOF, Eginhard à Gand. *Bulletin de la société d'histoire et d'archéologie de Gand*, 1926, 13-33.

De localisatie van de kluis van Sint-Bavo te Mendonk is meermaals becommentarieerd, cfr. A. VERHULST (noot 18) en G. DECLERCQ (noot 7), vnl. p. 19-20.

²² VITA CAROLI MAGNI, Acta Sanctorum, 28 Januari, I, 885 nr. 22. Meermaals aangehaald en becommentarieerd. Reeds door M.J. De BAST (noot 18), 1808, 17-18; door A. van LOKEREN (noot 27), p. 15; geciteerd door G. DECLERCQ (noot 5), p. 27.

betreffende de echtverklaring ervan. Het gebrek aan eenstemmigheid onder de twee documenten werd reeds in 1785 opgemerkt door Josephus Ghesquiere, in zijn uitvoerige, kritische compilatie van de hagiografische bronnen betreffende de Winterhovense heiligen²³. Aan de moderne historici heeft het heel wat kopzorg opgeleverd²⁴. De episode maakt immers deel uit van de bewogen en pittoreske 'relikenoorlog' tussen de twee Gentse abdijen, Sint-Pieters en Sint-Baafs; de strijd om het overwicht van hun wederzijdse reliekenchat en om de pre-eminentie van hun stichting.

Bekijken we even het probleem van uit het standpunt dat ons hier bezig houdt, nl. dat van de legendevorming.

Vooraf moet men rekening houden met de geschiedenis van de abdij in de tiende eeuw. Na een al te lange afwezigheid tengevolge van de invallen van de Noormannen had een nieuwe communiteit zich in 946 terug ter plaatse gevestigd. Men stond er voor de enorme taak van de wederopbouw van de verwoeste gebouwen. Daarin kregen ze de steun van de wereldlijke vorsten; niet al te veel van de graaf van Vlaanderen, Arnulf I de Grote, maar vooral van keizer Otto II, die daardoor meteen zijn machtspositie ter plaatse verstevigde. In het jaar 976 had de keizer het domein van Wintershoven aan de abdij teruggeschonken. Vier jaar later, in 980, werden te Wintershoven een aantal relieken gevonden en verheven. Het relaas daarvan is opgetekend in het document *Adventus et elevatio S. Landoaldi* met de vermelding van vier heiligen, twee mannen en twee vrouwen: Landoaldus, Amantius, Vinciana en Landrada. Onmiddellijk werd de echtheid van de relieken betwist door de monniken van de Sint-Pietersabdij. Daarop richtten die van Sint-Baafs zich tot de bisschop van Luik, die toen de beroemde en kunstzinnige Notger was. In een lange brief, opgesteld door zijn scholaster Heriger, inhoudende de inlichtingen die door de plaatselijke priester, Sarabertus presbyter waren verstrekt, confirmeert de bisschop de echtheid van de relieken en bevestigt die met zijn gezag en zegel. Dit is het tweede document, de *Translatio et vita sancti Landoaldi sociorumque ejus*. Het merkwaardige van dit relaas is nu dat het aantal bij naam vermelde heiligen vermeerderd is tot zeven: de vier uit de *Adventus* en ertussen ingeschakeld of aan toegevoegd, die van Adrianus, Julianus en Adeltrude. Daarenboven vermeldt het document nog de relieken van vijf andere, niet bij

²³ Joseph GHESQUIERE, *Acta Sanctorum Belgii Selecta*. 6 vols. 1783-1794. III, 345-378.

ACTA SANCTORUM, Martii, tomus III, 1865, 35, 19 maart: de SS. Landoaldo archipresbytero, Amantio diacono, Adriano martyre, Juliano, Vinciana et Adeltrude, Wintershovii et Ganda.

²⁴ Oswald HOLDER-EGGER, *Zu den Heiligengeschichten des Genter St. Bavosklosters. Historische Aufsätze dem Ankenden an Georg Waitz gewidmet*. Hannover, 1886, 622-666.

Leon VOET, De brief van abt Othelbold aan gravin Otgiva, over de relikwieën en het domein van de Sint-Baafsabdij te Gent (1019-1030). *Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, Brussel, 1949.

RETABEL AMBACHT DER PIJNDERS

naam genoemde heiligen waardoor het heilige getal van twaalf werd bereikt. Sommige heiligen werden nu ook met meer prestigieuze kwalificaties bedacht: Landoaldus wordt bestempeld als archipresbyter, Amantius als diaken, Adrianus als martelaar. Alleen Julianus kreeg geen bijkomende titel. Maar meer dan zes eeuwen later zou de attente Antonius Sanderus daarin voorzien en hem de nog beschikbare titel van confessor, belijder, verlenen²⁵. Daarmee waren de Bavelingen nu uitermate goed voorzien van gedocumenteerde en voor echt-verklaarde relieken. Samen met het ouder bezit en de jongere aanwinsten van het begin van de elfde eeuw werd het een van de grote middeleeuwse reliekenverzamelingen waarvoor herhaaldelijk kostbare reliekhouders werden vervaardigd, zoals o.m. in 1083²⁶ en die de constructie van de enorme crypte moest rechtvaardigen²⁷.

De moderne historici hebben in verband met de Winterhovense heiligen heel veel belang gehecht aan de bekende Brief van Othelbold, abt van de Sint-Baafsabdij, aan Otgiva, gravin van Vlaanderen, echtgenote van Boudewijn IV; brief die door L. Voet in de periode tussen 1019 en 1030 is gedateerd. Daarin zijn de relieken van negen heiligen uit de Sint-Baafsabdij vermeld, nl. die van Bavo, Landoaldus, Amantius, Adrianus, Vinciana, Landrada, Pharaïldis, Livinus en Macharius; daaronder dus vijf heiligen uit Wintershoven, de vier uit de *Adventus* en slechts een uit de *Translatio*, wat Holder-Egger deed veronderstellen dat de andere twee, Julianus en Adeltrude, uiteindelijk te Wintershoven zouden achtergebleven zijn. L. Voet van zijn kant dacht dat ze er nooit waren geweest.

Het al of niet voorkomen van een naam in bepaalde lijsten van heiligen of van hun relieken kan nochtans verscheidene oorzaken hebben. Het ontbreken van Julianus en Adeltrude in de lijst van relikwieën uit de Sint-Baafsabdij in de brief van Othelbold vindt waarschijnlijk een heel eenvoudige verklaring in de specifieke wens van Otgiva. Het was immers haar bedoeling de 'lichamen' van heiligen, de *sanctorum corpora* te doen opstellen in de kerk van Oudenaarde waar een plechtige godsvrede door de graaf zou afgekondigd worden. *Sanctorum corpora*, dat wil zeggen de relieken van heiligen van wie het hele lichaam, het volledig gebeente, bewaard was; lichamen die elk in een individueel schrijn van nagenoeg levensgrote afmetingen waren gelegd; wat toen in de elfde eeuw reeds kostbare schrijnen konden zijn met figuratieve voorstellingen, hetzij beschilderde houten kisten, hetzij met koperen of vergulde platen belegd, gedreven en met smalt- of edelsmeedwerk versierd. Het kwam er duidelijk op aan de geplande plechtigheid op te luisteren met spectaculaire kunstwerken die, qua inhoud en vorm, de aanwezigen moesten

---

²⁵ Antonius SANDERUS, *Hagiologium Flandriae sive De Sanctis eius Provinciae Liber unus*. Antwerpen, 1625, 126.

²⁶ A. van LOKEREN, *Histoire de l'abbaye de Saint-Bovon et de la crypte de Saint-Jean à Gand*. Gent, 1855, 57.

²⁷ F. de SMIDT, *Opgavingen in de Sint-Baafsabdij te Gent. De Abdijkerk. Cultureel Jaarboek voor Oost-Vlaanderen*, Gent, 1956.

imponeren en ook van op afstand indrukwekkend moesten zijn. Kleinere reliekhouders met slechts fragmenten van een gebeente kwamen dus niet in aanmerking om naar Oudenaarde getransporteerd te worden, zelfs al was hun inhoud eerbiedwaardig. Overigens vermeldt Othelbold, na de opsomming van de negen heiligenlichamen in een vol geestdrift gedrenkte volzin, de ontelbare andere relieken die in het bezit van de Sint-Baafsabdij waren, nl. de relieken van 'apostelen, martelaren, belijders en maagden uit de allereerste tijden van het christendom', volgens de vier grote categorieën die vanouds in deze hiërarchische orde werden gerangschikt. Er waren inderdaad meer andere relieken in de Sint-Baafsabdij achtergebleven, zelfs heel kostbare, gelet op hun oorsprong en oudheid, zoals die van de Apostelen die in het jaar 754 uit Rome waren overgebracht of die van Pancratius en Barbara die in het jaar 985 eveneens uit Rome waren meegebracht, maar die wellicht niet zeer omvangrijk waren. Dat de namen van Julianus en Adeltrude in de brief van Othelbold niet voorkomen, mag men niet interpreteren als zouden hun relieken niet in de Sint-Baafsabdij aanwezig zijn geweest.

Keren we echter terug naar het jaar 980. De restitutie van het domein van Wintershoven in 976 is zeker gepaard gegaan met heel wat persoonlijke contacten tussen de afgevaardigden van de abdij en de plaatselijke personaliteiten. Met het inwinnen van inlichtingen kunnen de Gentse monniken de mogelijkheid hebben ingezien om uit hun nieuw domein onvermoede voordelen te halen, ook in natura. De verering van relieken was immers een onschatbare bron van inkomsten. Aanvankelijk had men zich tevreden gesteld met de relieken van vier personen, Landoaldus en zijn drie gezellen.

Toen dan in een tweede fase, na de betwisting door de Pieterlingen, de echtverklaring van de relieken door de bisschop van Luik zo goed als verzekerd leek, heeft men blijkbaar van de gelegenheid gebruikt gemaakt om het aantal relieken nog maar eens op te voeren. Wanneer de monniken van Sint-Baafs priester Sarabertus naar Luik stuurden, hadden ze hem wellicht ook zijn boodschap voorbereid, inbegrepen het verhaaltje van het visioen van Sigeburga dat de vondst van de bijkomende relieken moest verklaren. Het 'Lügendewebe' zoals Holder-Egger (p. 628) het noemt, was wellicht uit het brein van de Bavelingen gesproten; het voortbrengsel van het vernuft van een der monniken, wiens vindingrijkheid emotioneel nog gedreven was door de rivaliteit met die van Sint-Pieters. De omslachtige onderneming die de echtverklaring, met de bijhorende ruggespraak moest zijn, was een gedroomde gelegenheid om de reliekenschat nog te vergroten en meteen te doen legitimeren.

Iemand moet dan drie nieuwe namen gesuggereerd hebben en die schijnen uit de Gentse sfeer gehaald te zijn. Werd een Adrianus misschien gekozen in concurrentie met de Adrianus die toen nog te Dikkelvenne berustte (pas in 1081 naar Geraardsbergen overgebracht)? De keuze van Adeltrude, als dochter van Sint-Bavo, bekend door diens Vita, was heel geschikt. De Romeins klinkende naam Julianus moet dan ook gevallen zijn. Was zijn naam misschien gangbaar ter plaatse, in de Sint-Baafsabdij, in het Sint-Baafsdorp, in de Heilig-

RETABEL AMBACHT DER PIJNDERS

Kerstparochie? Was hij eventueel het voorwerp van een lokale verering, een vage figuur van wie alleen nog de naam was bekend; en heeft men door het inschakelen van die naam in het bisschoppelijk document hem een concrete gestalte en legitimiteit willen verlenen? We hebben daarvoor geen zwaardere argumenten, maar een lokale verankering van de naam Julianus blijkt ook uit de geschriften van Sanderus die hem tot *confessor Gandavi* consacreerde.

4. Het probleem van de verschuiving van de persoonlijkheid

Wie enigszins vertrouwd is met de wereld van de hagiografie, met het fenomeen van de legendevorming en met het drijfzand van de iconografie, weet hoe bepaalde figuren in de loop der eeuwen kunnen muteren, versmelten of ontdubbelen. De vraag is dan ook welk verband er zou kunnen liggen tussen de verschillende Julianus-figuren die we hier besproken hebben.

De oorsprong van de keuze van Julianus als patroon van de pijnders is onbekend. Of er vóór de 14de eeuw een voorstelling van hem heeft bestaan, vlak of driedimensionaal, kunnen we niet weten. Intrigerend is het feit dat in de 15de eeuw, zowel de H. Bavo als een H. Julianus (in dat geval als de Gastvrije beschouwd), als staande figuur, afgebeeld zijn met een valk op de vuist²⁸, zodat men soms moeilijk kan uitmaken wie bedoeld is. Daarvoor wordt aangevoerd dat de valk naar hun edele afkomst zou verwijzen, omdat de valkenjacht het voorrecht van de adel was. Maar hiermee is weer een onverklaarde link geslagen tussen Juliaan en Bavo.

Is het mogelijk dat Julianus, de legendarische bouwheer, de eerste patroon van de lastendragers in het Sint-Baafsdorp is geweest? Tussen de figuur en de activiteit van de pijnders kan wel een zekere affiniteit erkend worden. De hulp die de Romeinse kerkenbouwers van de lokale bevolking inriepen zal in de eerste plaats bestaan hebben in het aanbrengen van de materialen en benodigdheden, eventueel van uit een boot naar de bouwwerf. Het beroep van lastendragers en sjouwers was eeuwenoud. Het was een onmisbare schakel in elke vorm van economische bedrijvigheid, zelfs de meest primitieve. Het bestond zeker lang voor de organisatie van de ambachten. Er bestonden te Gent overigens meer andere groepen van lastdragers die het niet tot een vrij ambacht hebben gebracht, zoals de zakdragers van 'Overschelde' in het oostelijk gebied van de stad, die enkel verenigd waren in een devotionele confrerie, O.-L.-Vrouw van de Zilverberg, en die hun altaar in de Sint-Janskerk onderhielden²⁹.

Toen dan in de 14de eeuw de organisatie van de ambachten vaste vormen aannam, en met de onderlinge emulatie als prikkel, nieuwe eisen ontstonden inza-

²⁸ A.E.H. SWAEN, *De valk in de Iconographie*. Amsterdam, 1926. IDEM, *De valkerij in de Nederlanden*. Zutphen, 1937.

²⁹ E. DHANENS, De artistieke uitrusting van de Sint-Janskerk te Gent in de 15de eeuw. *Academiae Analecta, Mededelingen van de Koninklijke Academie van België, Klasse der Schone Kunsten*, jg. 44, nr 1, p. 45, 58.

ke artistieke uitrustingen in hun kapellen of representatie tijdens hun openbare manifestaties, hebben ook de pijnders de behoefte ondervonden om de figuur van hun patroon concreet te visualiseren en hun altaar met een nieuw retabel op te luisteren.

Terwijl er van hun Julianus-patroon wellicht geen uitvoerige iconografische traditie bestond en intussen de figuur van Julianus de Gastvrije met zijn boeiend verhaal uit de ridderlijke maatschappij was ontsproten en verspreid geraakt, heeft men blijkbaar gretig gebruik gemaakt van diens legende en ze zich toegeëigend. Zo is het denkbaar dat de kunstenaar die in 1399-1400 belast werd met het ontwerpen van het retabel, voor het altaar van de pijnders in de Sint-Michielskerk, eventueel zijn geleerde raadsman, het iconografisch programma voor het kunstwerk uit het avontuurlijk leven van ridder Julianus heeft overgenomen. Hoogtepunt daarvan was de overtocht van de rivier met Christus in de boot. Het motief van de boot moest voor de pijnders wel heel geschikt voorkomen; en dat vinden we inderdaad in hun cartularium terug. Vestigen we hier enige aandacht op het argument van de kalender, wat weliswaar niet zo belangrijk lijkt, maar toch even mag bekeken worden.

Opvallend is dat de feestdag van Juliaan als patroon van de Gentse pijnders op 8 januari werd gevierd, terwijl de officiële feestdag van Julianus de Gastvrije op 12 februari was gevestigd. Deze omstandigheid, nl. het verschil in datum, zou een reden, een verklaring kunnen hebben. De feestdag van de gildepatroon op 8 januari, direct aansluitend bij de kerstcyclus, zou een survival kunnen zijn van een oudere verering. Acht Januari is precies twee octaven na Kerstmis. Men weet welk belang aan de octaven in de liturgie werd gehecht, ook aan de dubbeloctaven. Was 8 januari misschien het feest van de stichter van de Christus-kerk en misschien de oorspronkelijke patroon van de pijnders? Het is niet onmogelijk dat de naam van de vroegchristelijke Julianus door een mutatie in de loop der tijden de gestalte van Julianus de Gastvrije had gekregen terwijl zijn oorspronkelijke feestdag op 8 januari ongewijzigd bleef. Hier zou zich een vergelijkbare gang van zaken hebben voorgedaan als degene die ik meen te mogen vaststellen in het verdwenen godshuis van de HH. Johannes en Paulus, beter bekend als de 'Leugemeete'³⁰. De koppeling van de twee onder deze naam bekende apostelen is a-typisch en totaal ongebruikelijk. Zonder de minste twijfel waren de oorspronkelijke patronen de twee vroeg-christelijke Romeinse officieren die in de vierde eeuw te Rome samen het martelaarschap ondergingen en er hun eigen kerk hebben, *San Giovanni e Paolo* op de Monte Celio, niet ver van het Colosseo.

---

³⁰ Alfons van WERVEKE, Het godshuis van Sint-Jan en Sint-Paulus te Gent, bijgenaamd de Leugemeete. *Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen*, Gent, 1909. Maximiliaan MARTENS, De muurschilderkunst te Gent (12de tot 16de eeuw). *Verhandelingen van de Koninklijke Academie van België, Klasse der Schone Kunsten*, nr 46, Brussel, 1989, 120-138.

RETABEL AMBACHT DER PIJNDERS

Mogelijk ligt de verre oorsprong van het Gentse godshuis in een militaire stichting, toegewijd aan die heilige soldaten. In de elfde en twaalfde eeuw waren de Gentse milities heel actief. Volgens het getuigenis van Galbert van Brugge waren zij befaamde strijders die op de hoogte waren van de belegeringstactiek³¹. Een verzamelplaats even buiten de stadswallen, voor hun devoties zowel als voor het verzorgen van hun zieken en gekwetsten, kan men zich best indenken. De 14de-eeuwse muurschildering in de kapel met de optocht van de Gentse milities was wellicht een referentie naar die vroegere toestand want, in verhouding tot de functie van het toen herbouwde godshuis ten behoeve van oude vrouwen, heeft deze voorstelling geen zin. Toen men ook de patronen van het godshuis wilde uitbeelden, maar hun identiteit intussen was vervaagd, en bij gebrek aan een specifieke iconografie, heeft men blijkbaar geopteerd voor de figuren van de gelijknamige apostelen die wel over een eigen attribuut beschikten: Johannes met de kelk waaruit een draakje te voorschijn komt (verwijzing naar de poging om hem te vergiftigen) en Paulus met het zwaard van zijn onthoofding. Zo waren ze inderdaad samen afgebeeld op een van de muurschilderingen, in een gemeenschappelijke gotische omlijsting.

5. Het retabel en de tekening

Ons onderzoek naar de ambachtspatroon van de pijnders, de heilige Juliaan, naar zijn identiteit en iconografie, heeft ons op verre en uiteenlopende wegen gevoerd. Keren we nu terug naar hun retabel dat in 1399-1400 is vermeld en de tekening in hun cartularium van 1486. Onderzoeken we de vormproblemen die men erin kan onderkennen en de mogelijke relatie tussen beide.

In de tekening (p. 94) ziet men drie heilige figuren met een forse stralenkrans om het hoofd: Juliaan in een pij gehuld, peddelend met een enkele roeispaan; Christus in het midden, in vooraanzicht, met schriftrol in zijn linkerhand en met de rechterhand in zegenende houding, volgens het aloude ikoon-type, maar met een pelgrimshoed dwars over het hoofd; rechts, de vrouw, die iets op de handen houdt, een voorwerp dat niet onmiddellijk te identificeren valt maar dat een lantaarn blijkt te bedoelen; overigens een motief dat uit de iconografie van Sint-Christoffel is overgenomen en de noodzaak van een verlichting bij een avondlijke overzet beklemtoont³².

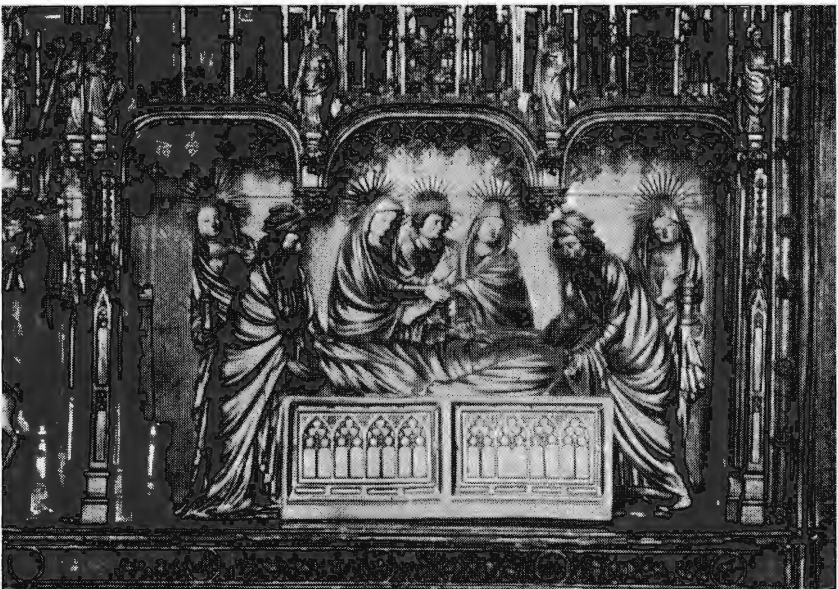
---

³¹ Galbert van Brugge, *De Moord op Karel de Goede* (ed. o.l.v. R.C. van CAENEGEM), Antwerpen, Mercatorfonds, 1978, p. 128.

³² Prof. Dr. A. De Schrijver was zo vriendelijk mij een Gents Getijdenboek van ca 1415 te signaleren (New York, Pierpont Morgan Library, ms. 439, fol. 25^v) waarin een volbladminiatur een rivierlandschap met vooraan Julianus in de boot met Christus en met zijn vrouw die hem bijlicht met een lantaarn, en, achteraan, Sint-Christoffel. Mijn hartelijke dank voor deze en enkele andere nuttige aanmerkingen.

2. Detail uit afb. 1. Julianus de Gastvrije en zijn vrouw met Christus in het bootje.

3. De Graflegging van Christus. Detail uit het Calvarie-retabel uit de kartuis van Champool, beeldhouwd door Jacob de Baerze, verguld en gepolychromeerd door Melchior Broederlam, circa 1393-1400. Dijon, Musée des Beaux-Arts.

RETABEL AMBACHT DER PIJNDERS

Men kan in de tekening een zekere tweespalt opmerken: eensdeels het concept van de compositie dat nog aansluit bij de opvattingen van omstreeks 1400; anderdeels, vnl. in het vrouwefiguurtje, een uitbeelding die wel degelijk overeenstemt met de heersende stijl van de uitvoeringsdatum, 1486. We herkennen het type van de modieus geklede vrouw met het fijnbesneden gelaat en de slanke hals, met een vrij omvangrijk gedrapeerd linnen hoofddoek, een geraffineerd kostuum met het halve siermouwtje dat de schouder omvat en een ruime polsomslog, de overvloedige plooien van haar rok dwars over haar heupen gelegd; dat alles in overeenstemming met de karakteristieken van de kunst te Gent in de tweede helft, vnl. het laatste kwart van de 15de eeuw. Vermelden we ter vergelijking de talrijke vrouwenfiguren in de prachtige *Calvarietriптиek* (Sint-Baafskathedraal, Inv. nr 428). Citeren we de innemende figuren in sommige werken van Hugo van der Goes, zoals de Rachel en Lea in de tekening met de *Ontmoeting van Jacob en Rachel* (Oxford, Christ Church); of in de miniaturen van de navolgers van Meester Hugo, zoals in de getijdenboeken van Maria van Boergondië (Wenen, Österreichische Nationalbibliothek), of van Engelbrecht van Nassau (Oxford, Bodleian Library), of van Filips van Kleef (Brussel, Koninklijke Bibliotheek) en veel meer andere.

Toch lijkt het alsof de tekening in haar geheel een opvatting weerspiegelt die veel ouder is, wat wel zou kunnen herinneren aan het gedocumenteerde retabel van 1399-1400. Onwillekeurig gaan onze gedachten naar de retabels die de beeldhouwer Jacob de Baerze (van Dendermonde maar ook werkzaam te Gent) in 1393 in opdracht kreeg van Filips de Stoute ten behoeve van zijn stichting te Champmol³³. Verguld, gepolychromeerd en van geschilderde luiken voorzien door Melchior Broederlam van Ieper, zijn ze nog steeds bewaard te Dijon in het Musée des Beaux-Arts. Men notere vooral dat de kunstwerken naar de voorbeelden van retabels in de Bijloke te Gent en in de kerk van Dendermonde uitgevoerd moesten worden; een omstandigheid die al te vaak in de kunstgeschiedenis over het hoofd wordt gezien. De retabels van Dijon bieden als het ware een spiegelbeeld van de kunst te Gent rond die tijd. De productie van retabels moet in de 14de eeuw reeds omvangrijk en kwalitatief hoogstaand zijn geweest.

Een confrontatie van de tekening in het cartularium met de retabels van Dijon is dan ook niet willekeurig. De compacte compositie van de tekening kan men zich vrij goed indenken in een laat 14de-eeuwse vormtaal, in een breed rechthoekig perk van een retabel zoals die te Dijon. Men herkent een zelfde relatieve waarde van de volumes ten opzichte van de beschikbare ruimte, de irreële onderlinge verhoudingen van de elementen, de figuren veel te groot voor het kleine bootje en de lantaarn, te groot voor het vrouwtje; men ziet een zelfde opmerkelijke stralenaureool om het hoofd, een vergelijkbare weligheid

---

³³ Chanoine DEHAISNES, *Documents et extraits divers concernant l'Histoire de l'Art. Rijsel*, 1886, II, 676.

D. ROGGEN, De twee retabels van De Baerze te Dijon. *Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis*, I, 91-107. 1934.

ELISABETH DHANENS

in de gewaden en vooral de naïeve, indicatieve voorstelling van de attributen, zoals de in de hoogte uitgerokken zalfpotten van de vrouwen bij de Graflegging in het Calvarieretabel te Dijon. Wellicht was het motief van de lantaarn in het Julianus-retabel van de pijnders ook tamelijk hoog en heeft de tekenaar van 1486 hem dan ook overdreven groot weergegeven.

De tekening van 1486 is heel waarschijnlijk gemaakt naar een onderdeel van het retabel van de pijnders dat in 1399-1400 in uitvoering was. Mogelijk was dit een belangrijk kunstwerk, even spectaculair als het retabel in de Bijloke dat enkele jaren tevoren de aandacht van Filips de Stoute had weerhouden. Hoe bescheiden ook, de tekening is een vast gedateerde en gelokaliseerde getuige van de kunstproductie te Gent, een nuttig bouwsteentje in onze reconstructie van de plastische kunsten te Gent in de 14de en 15de eeuw.

4. De heilige vrouwen onder het kruis. Detail uit de Calvarietriptyek door anonieme Gentse meester. Gent, Sint-Baafskathedraal, Inv. nr. 428.